

Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х кн. Кн. 1. Середина XV — кінець XVI ст. (Автор В. Г. Ульяновський).— К.: Либідь, 1994.— 256 с. Кн. 2. Середина XV — кінець XVI ст. (Автор В. І. Ульяновський).— К.: Либідь, 1994.— 256 с. Кн. 3. Кінець XVI — середина XIX ст. (Автори О. П. Крижанівський, С. М. Плохій).— К.: Либідь, 1994.— 336 с.

Навчальний посібник з історії Української Церкви, що побачив світ на початку 1995 р., уже завоював популярність зацікавленого читача. Написаний в пору релігійно-духовного оновлення України, посібник є давно назрілим, цінним і потрібним виданням. Утім, віднесення його до категорії навчальних є доволі умовним: це, по суті, монографічне дослідження, наближене до навчального лише розлогою вступною частиною до 1-ї книги та списками рекомендованої для самостійного вивчення літератури. Потрібними для такого типу видань є і додатки (словникові, хронологічні, документальні, реєстрові і т. і.). На переважаючий науковий характер тритомника вказують й інші ознаки, зокрема, докладні бібліографічні посилання, яких, як правило, позбавлені навчальні посібники. Видання є разом з тим і джерельним: автори часто цитують опубліковані та архівні документи з історії церкви, ряд з них наводиться в додатку до 3-ї книги.

Варто також підкреслити, що дослідження написане трьома відомими в Україні та за її межами спеціалістами з церковно-історичної проблематики. В. Ульяновський, відомий передусім як історик Смути в Росії, є автором близько 150 наукових праць з різних проблем історії литовсько-польської доби та історіографії історії України. Його монографія „Росія на початку Смути: нариси соціально-політичної історії та джерелознавства“ (Ч. I—II.— К., 1993) уміщує цінні історико-церковні розділи. О. Крижанівський є автором монографії „Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII — перша половина XIX ст.)“ (К., 1991); С. Плохій — монографічного дослідження „Папство і Україна. Політика римської курії на українських землях в XVI—XVII ст.“ (К., 1989). Книги О. Крижанівського і С. Плохія були свого часу прозрінням для багатьох істориків: якщо перший дослідник досить сміливо для радянської історіографії використав дожовтневу церковну періодику, зокрема „Епархиальные ведомости“, то другий ввів у науковий вжиток вітчизняної науки здобутки істориків діаспори, особливо Ватиканських наукових центрів. Усі автори одними з перших почали розробляти заборонену в радянський час тему: історію Уніатської та Римо-Католицької Церков. Отже, „Історія церкви та релігійної думки в Україні“ написана фахівцями в зазначеній галузі, що підкреслює та підносить наукову вартість видання.

У передмові до першої книги автори обумовили ту обставину, що кожна книга видання є автономною з відповідними схемами та системами викладу матеріалу. Це змушує нас зупинитись на загальній структурі тритомника, який хоч і писався авторами автономно, проте мав би передбачати певну структурно-схематичну однотипність. Посібник охоплює тривалий історичний період: середину XV — середину XIX ст. Перша і друга книги навітлюють перші півтора століття досліджуваного періоду, третя ж, хоч і має більший обсяг, присвячена наступним двом з половиною століттям. Беручи до уваги неоднакову та нерівноцінну забезпеченість цих періодів джерелами, оскільки йдеться про пізньосередньовічну і ранньомодерну епохи історії, ставимо під сумнів правомірність

такого розподілу. Крім того, перші дві книги, окрім обов'язкових проблемно-хронологічних розділів, уміщують короткі біографії митрополитів, історію єпархій, загальні розділи з державно-правового та канонічного становища церкви, історії Римо-Католицької та Протестантської Церков. Третя ж книга укладена за іншим принципом і частини зазначених розділів не має. І це в книзі, яка охоплює цілих два з половиною століття історії, наповнених бурхливими подіями церковного життя. Напрошується висновок, що автори третьої книги були „затиснуті“ у вузькі рамки однотомника і чисто фізично не змогли довести його до структурного рівня перших двох книг. Вочевидь, тритомник мав би бути, як мінімум, чотиритомником з відповідною переробкою останнього тому в двотомник.

Підкреслюючи піонерську першість подібного видання у вітчизняній історіографії, його наповненість фактологічною інформацією та охоплення значного хронологічного відтинку з усіма його складнощами проблемно-контроверсійного характеру та певною мірою успішне вирішення поставлених завдань, ризикнемо кваліфікувати рецензоване видання як фундаментальне, хоч і з певними застереженнями. Нічого подібного українська церковна історіографія ще не мала: існуючі узагальнюючі праці або давно застаріли, або ж вирізняються конфесійною однобічністю чи джерельною та методологічною бідністю.

Узагальнення величезного матеріалу супроводжується у виданні деталізацією на рівні єпархій, монастирів та інколи навіть церковних парафій, розкрито наскрізні явища та події так званої зовнішньої церковної історії, простежено основні етапи розвитку української релігійної думки тощо. І хоч вирішення конкретних завдань не є у всіх книгах рівноцінним, оригінальність висновків та позаконфесійний науковий підхід, зроблений із загальнонаціональних позицій поліконфесійного українського народу, висуває тритомник у ряд визначних видань української історіографії кінця ХХ ст. Актуальність та національно-політична зумовленість зазначених підходів для сучасної доби, наповненої міжконфесійними пристрастями, очевидна.

Повноцінне рецензування наукової праці, що навітлює цілих чотири століття, вимагає написання об'ємної спеціальної праці, а значить, самому рецензентові, який займається конкретними проблемою та відрізком української церковної історії, не під силу. Вочевидь, і рецензувати усі три томи потрібно окремо; останній, можливо, за авторськими частинами. Тому наші зауваження матимуть радше узагальнюючий характер і стосуватимуться лише окремих конкретних розділів та проблем. Зазначене звільняє нас і від обов'язкового перегляду змісту кожної книги.

Перша книга починається потрібним для такого типу видань вступом, що характеризує періодизацію, джерела та історіографію української церковної історії в цілому. Ця розлога частина, написана В. Ульяновським, є вступною для цілого видання. Обравши принцип періодизації за етапами власне церковної історії, автор докладніше зупиняється на періодах досліджуваного хронологічного відтинку: першому — від Флорентійської до Берестейської унії та другому — від Берестейської унії до поділів Речі Посполитої. У другому періоді чомусь випала така важлива віха церковної історії XVII ст., як відновлення православної ієрархії 1620 р. та затвердження її польською владою у 1632 р.

Докладним є перелік основних груп джерел церковної історіографії, серед яких насамперед названо основні корпусні публікації документів. До цієї групи слід було додати, звичайно, документальну збірку, упорядковану львівським істориком В. Мільковичем „*Monumenta confraternitatis Stauropigiianae Leopoliensis Sumptibus Instituti Stauropigiiani*“.— Vol. I—II.— Leopoli, 1895—1898. Варто було

виділити також у групі епістолярної спадщини багатотомні збірки переписки уніатських єпископів та митрополитів, виданих василіянами в Римі.

Викликає зацікавлення історіографічний огляд узагальнюючих та синтетичних праць з історії Української Церкви. В. Ульяновському вдалося дати досить повний стислий нарис розвитку української та частково зарубіжної церковної історіографії, починаючи з праці І. Кульчинського (1733) і закінчуючи дослідженнями кінця ХХ ст. Однак не зі всіма історіографічними оцінками можна погодитись. Так, наприклад, книга М. Гарасевича „Annales Ecclesiae Ruthenae“ (1862) названа В. Ульяновським „капітальною“, хоч вона має репутацію документальної компіляції. До того ж її видав уже після смерті автора М. Малиновський, який доповнив працю, і тому вона не може вважатися самостійною.

Варто також зауважити, що не всі сучасні історики уважають Ю. Пелеша послідовником москвофільства, а його національну ідею нелевною¹. Крім того, Ю. Пелеш був не тільки перемишльським, але й станіславівським єпископом (у Станіславові він перебував у 1886—1891 рр., Перемишлі — 1891—1896 рр.).

Автор виокремлює праці деяких польських істориків, зокрема Е. Ліковського. Оскільки в бібліографічній примітці зазначено лише його працю „Unia Brzeska“ (1896), дозволимо собі дещо не погодитись з В. Ульяновським. Можливо, Е. Ліковський у згаданій праці і прагнув до об'єктивності, але це йому явно не вдалось. Незважаючи на деякі реалістичні оцінки, праця Е. Ліковського є застарілою і недосконалою, оскільки він уникнув аналізу важливих документів, на той час уже добре відомих в історіографії. До того ж його книга написана з вузькоконфесійних прокатолицьких позицій і переповнена антиправославною термінологією з арсеналу полемічної літератури XVI—XVII ст. На нашу думку, справедливішою є оцінка праці Е. Ліковського М. Грушевським, який писав, що вона „далеко не панує над предметом, не кажучи вже про дуже стороннчу клерикально-католицьку закрутку“². До речі, й дехто з сучасних польських істориків оцінює працю Е. Ліковського як необ'єктивну і односторонню³. Загалом польська історіографія, працями кращих представників якої широко послуговуються автори тритомника, представлена в історіографічному огляді фрагментарно.

Неадекватну реакцію викликає і авторська оцінка українських історико-церковних шкіл XIX — початку ХХ ст. На наш погляд, не варто проминати тієї обставини, що окремі представники історичної школи Київської Духовної академії виступали з відверто антиукраїнських, проросійських шовіністичних позицій. Так, наприклад, відомий історик І. Малишевський дозволяв собі грубі випадки проти вживання в українських церквах рідної мови на тій „підставі“, що вона вже ніколи не наздожене „преобладающее развитие общерусской образованной речи“⁴. Згадуючи багатьох галицьких істориків церкви, В. Ульяновський чомусь так і не об'єднав їх у львівську церковно-історичну школу, яка склалася у XIX ст. навколо Ставропігійського інституту і успішно проіснувала аж до 1939 р. Видатними її представниками були М. Малиновський, Д. Зубрицький, А. Петру-

¹ Див., напр.: Назарко І. ЧСВВ. Єпископ Ю. Пелеш — історик церкви // Український історик.— 1981.— Ч. 1—4.— С. 122.

² Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1994.— Т. V.— С. 559—560.

³ Mirowski A. Unia Brzeska w jwielce historiografii. Uwagi o stanie badan // Chrzejcinjanin w jwiescie.— Warszawa, 1988.— N 8—9.— S. 162, 165.

⁴ Малышевский И. И. Заметки по поводу празднования в Галицкой Руси 300-летней годовщины Брестской унии // Труды Киевской Духовной академии.— 1895.— Кн. II.— № 8.— С. 671—672.

певич, І. Шараневич, В. Мількович та інші. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. плеяда галицьких церковних істориків поповнилась учнями М. Грушевського.

У цілому варто погодитись зі справедливим висновком В. Ульяновського про те, що українська церковна історія ХV—ХІХ ст. є малодослідженою і надзвичайно складною для розуміння історичних процесів. Недостатньо вивчено чимало конкретно-історичних проблем, деякі з них викликають неоднозначне, деколи суперечливе трактування. Тому авторське їх тлумачення приковує до себе увагу і викликає неабияке зацікавлення. Так, наприклад, В. Ульяновський уважає перебільшенням заперечення М. Чубатим духовної єдності та тяжлості між київським і московським християнством, оскільки проблема церковно-релігійного спадку Київської держави й тяжіння до державної традиції у двох частинах церкви не є нині достатньо вивченою (Кн. І.— С. 25). Проте у тритомнику досить чітко вимальовується картина історії українського християнства, генетично пов'язаного з Київською Церквою, а також власну територію, структуру та ієрархію на чолі з київським митрополитом і власне церковне право, в кінцевому рахунку — самобутню церковну культуру. До 1596 р. українське християнство розвивається переважно в іпостасі українського православ'я. Починаючи з Берестя воно поділяється і стає двокофесійним, зберігаючи свою однотипну національну суть — східно-візантійський обряд з усіма його західноруськими особливостями. Треба сказати, що в історичній літературі було кілька спроб дослідження особливостей українського християнства переважно шляхом підкреслення його історичних відмінностей від російського. Досліджували це питання Н. Полонська-Василенко, О. Лотоцький, М. Чубатий, А. Великий та інші. Продовжує цю традицію і рецензований тритомник. І хоч у праці простежується й історія інших церков, без перебільшення можна стверджувати, що наукова громадськість одержала передусім історію українського християнства протягом його чотирьохсотлітньої історії. Важливо, що автори не замовчують тих протиріч, які були властивими для українських церков після 1596 р., розкривають найгостріші моменти тривалої міжкофесійної боротьби. Разом з тим вони зосереджують увагу і на спробах поєднання та порозуміння, показують усю повноту трагічної долі українського християнства. Недвозначно читач схиляється до думки про спільну історичну долю та необхідність співпраці українських церков на сучасному етапі.

Ще одна відмітна риса дослідження — це простеження розвитку унійної традиції в Київській Церкві, починаючи від Флорентійської унії і закінчуючи сторінками історії Греко-Католицької Церкви в ХVІІІ — першій половині ХІХ ст. У виданні навітлюється історія та неуспіх Флорентійської унії на українських землях у ХV ст., унійні змагання другої половини ХVІ ст., передумови та історія Берестейської унії, релігійна боротьба в поберестейській добі, поділ України після Хмельниччини та незворотність у зв'язку з цим поділу українського християнства, позитивні та негативні наслідки релігійного протистояння.

Однією з найзначніших подій української церковної історії, досліджуваної в посібнику, є Берестейська унія, 400-річний ювілей якої не так давно широко відзначався.

Передумови Берестейської унії розглядаються в усіх трьох томах видання. Відповідно вони належать різним авторам — В. Ульяновському та С. Плохю (хоч авторами третього тому є О. Крижанівський та С. Плохій, проте, без сумніву, історія унії написана саме С. Плохієм). В. Ульяновський не розглядає спеціально передумов унії, проте відповідні сюжети в кількох розділах перших двох книг дозволяють нам узагальнити його погляди. Нагадаємо, що практично жодний

сучасний унієзнавець не заперечує закономірності Берестейської унії з огляду на реалії української дійсності другої половини XVI ст. (принижене становище українського народу та його церкви в католицькій Речі Посполитій, криза православ'я та занепад його Константинопольського центру, поширення протестантизму, вплив гуманістично-просвітницької ідеології європейських Реформації та Контрреформації та інше). Невизначеною залишається пріоритетність дії тих чи інших чинників. Якщо в історичній літературі католицької перспективи абсолютизується криза Православної Церкви, то в православній, навпаки, Берестейська унія постає як результат польсько-католицького впливу, національна зрада ієрархії і т. ін.

Гадаємо, що навітнення В. Ульяновським становища Руської Православної Церкви в Речі Посполитій є досить вдалим і виваженим. Незважаючи на ряд привілеїв польських королів, зокрема, привілей Жигимонта II Августа 1563 р., який офіційно скасував обмеження православних й проголосив свободу віри і неможливість будь-яких релігійних утисків, фактичної рівності церков у Речі Посполитій досягнуто не було. У XV—XVI ст. патрональне право польських королів виродилось у безмежну корупцію та сваволлю (так звану симонію). Проте якщо згадані хворобливі явища, характерні і для Католицької Церкви, останній вдалось у середині XVI ст. значною мірою подолати, то Православна переживала в другій половині XVI ст. найгірші часи. Отже, автор недвояк значно наголошує, що криза православ'я не була іманентно властивою лише православ'ю, а її загострення на українсько-білоруських землях було викликане тогочасними суспільно-політичними обставинами. Характерними рисами існування Східної Церкви після турецького загарбання Константинополя, як уважає автор, було згадання вселенської свідомості, національна ворожнеча, занепад освіти, закостеніння богослов'я та руйнівні впливи інославія. У цих умовах українське православ'я, доводить В. Ульяновський, „змушене було мобілізуватися для самозахисту своїх основ в результаті прилучення земель Речі Посполитої до Реформації“ (Кн. 1.— С. 41). Кризовий стан Руської Церкви, який послужив однією з найголовніших причин розриву з Константинополем, не був у XVI ст. всеосяжним. Відбуваються сплески піднесення православ'я, про що красномовно свідчить діяльність Острозького культурно-освітнього центру та православних братств. Берестейський Собор 1591 р. започаткував реформи ще в доберестейські роки. На відміну від П. Жуковича, який вперше опублікував свого часу грамоту діянь собору і уважав його найважливішим у доберестейську пору, В. Ульяновський ставить його на друге за своїм значенням місце після собору 1509 р. При цьому не цілком логічною виглядає аргументація такого припущення, оскільки автор погоджується з думкою про відсутність „практичної значущості“ рішень собору 1509 р. (Кн. 1.— С. 165).

В. Ульяновський докладно зупиняється на проблемі ролі єзуїтів у генезі Берестейської унії. Відродившись у 40-х рр. XVI ст. на терені Польщі, унійна ідея як ідея рівності католицизму і православ'я (С. Оріховський) набуває у 60-х рр. зовсім іншого ідейного змісту у зв'язку з рішучим наступом Контрреформації. С. Гозій, пізній Б. Гербест, П. Скарга та інші єзуїтські ідеологи католицизму пропагують погляд про укладення унії шляхом механічного переведення православ'я у католицизм. Польські єзуїти, зокрема, розвивають план так званої „анексійної“ унії. Заходи щодо унії розпочато Римською курією 1580 р. Дуже важливо, що автор показує участь у цьому процесі константинопольського патріарха Єремії II та князя К. Острозького. Проте проекти 60—80-х рр. залишилися з різних причин нереалізованими. До того ж у них не брали практичної участі ієрархи

Руської Церкви. Таким чином, підкреслює автор, єзуїти зробили досить вагомий внесок лише в теоретичне обґрунтування ідеї унії; до практичних заходів щодо її втілення в життя вони підключились лише 1595 р., тому їхню роль у підготовці Берестя не варто перебільшувати. Цей же висновок підтверджує у 3-й книзі тритомника і С. Плохій. Звертаємо також увагу на висновки В. Ульяновського щодо необхідності перегляду стереотипу „католицької експансії“, який тривалий час домінував в історіографії. На нашу думку, продовженням перегляду історіографічних стереотипів минулого могло б бути врахування висновків російського історика М. Дмитрієва, який розглядає генезу Берестейської унії у контексті дії Контрреформації (католицької Реформи), яка іншими, а деколи й відмінними заходами досягла тієї ж гуманістичної мети, що й протестантська Реформа.

В дещо іншій послідовності викладає передумови унії С. Плохій, який робить спробу широкомасштабного аналізу берестейської доби, враховуючи не тільки тогочасне релігійно-церковне життя, а й світські суспільно-політичні процеси на Сході Європи. Він вважає, що насамперед розвиток реформаційних ідей в Україні, а також впливи „православної реформації“ позначились на визріванні ідеї унії в українському суспільстві. Як і М. Дмитрієв, С. Плохій знаходить багато спільного в ідеях Реформації і Контрреформації.

Розглядаючи стан українського православ'я наприкінці XVI ст., С. Плохій приходять до висновку про його глобальну кризу, викликану передусім негативним впливом королівського та магнатсько-шляхетського патронату. Другорядний статус православ'я у католицькій Речі Посполитій за відсутності національних державних інститутів зумовлювали більшу глибинність кризових явищ у Православній Церкві, ніж у Католицькій.

Генеза та процес укладення унії розглядається С. Плохієм у розділах: „Визрівання ідеї нової унії“ та „Укладення Берестейської унії“. У 80-х рр. XVI ст. розпочався православно-католицький діалог, ініціаторами якого були не церковні ієрархи, а інтелектуально вищі від них представники православної магнатурії. Поштовхом до нового витка унійних контактів з Римом став візит 1589 р. до Київської митрополії патріарха Єремії, який своїми рішучими, часом суперечливими діями не тільки загострив внутрішні відносини в Руській Церкві, а й спричинив прийняття рішення про розрив з Константинополем. С. Плохій зупиняється на малодосліджених та навіть загадкових обставинах проведення Єремією тих чи інших заходів, проте пояснення мотивації його вчинків лише меркантильними інтересами, жебракуванням і т. ін. було б неправомірним. Цікаво, що засудження І. Вишеньським негативних явищ в організаційній практиці Руської Церкви автор прирівнює до радикальних ідей Реформації, відповідні ж практичні заходи патріарха зображуються як авантюрні та деморалізуючі. На нашу думку, більшість заходів Єремії, незважаючи на суперечливий характер деяких з них, була об'єктивно зумовлена кризовим станом Руської Церкви наприкінці XVI ст.

У повоєнній історіографії генеза Берестейської унії розглядається передусім як проблема виникнення та розвитку унійної ідеї, у відповідності з чим вивчається і співвідношення унійних програм різних таборів, а також варіантів унійних прагнень усередині кожного з них. Першочергового значення, зрозуміло, набула проблема визрівання та реалізації унійної програми руської ієрархії.

У програмі католицького табору С. Плохій виокремлює два основних підходи — гуманістичний і контрреформаційний. На його думку, перший, започаткований С. Оріховським та Б. Гербестом, передбачав рівноправне об'єднання двох церков на засадах толерантності. Проте Б. Гербеста ідеологом цього напрямку

розвитку унійного процесу вважати не варто. Як правильно показав у 2-й книзі В. Ульяновський, Б. Гербест, вступивши до єзуїтського ордену, повністю відійшов у 70—80-х рр. від ідеї рівності церков і засуджував православ'я як меншопартісну церковну схизму (Кн. 2.— С. 155). Теоретиками другого напрямку були А. Поссевіно та П. Скарга, які обстоювали ідею інкорпорації православ'я у католицизм. Якщо унійна програма Руської Церкви зазнала впливу обох напрямків, як стверджує С. Плохій, то не зовсім зрозумілим є його висновок, що після об'єднання була реалізована саме контрреволюційна програма, оскільки поглинення Уніатської Церкви Католицькою, як відомо, не відбулось. У всякому разі, згадане твердження автора (Кн. 3.— С. 35) потребує додаткової конкретизації.

Значну увагу автор приділяє унійній програмі руського табору, планам К. Острозького, І. Потія, М. Рагози, рішенням так званих „локутних“ соборів 90-х рр., а також братській програмі реформування церкви. Автор підтверджує усталений в сучасній історіографії висновок про те, що Берестейська унія була продовженням реформ, розпочатих у доберестейську пору. У цілому ж варто зауважити, що програма руської ієрархії, найбільш повно і остаточно сформульована в знаменитих 33-х артикулах, проаналізована С. Плохієм далеко не повно. Не враховано, зокрема, її національно-релігійної спрямованості. На нашу думку, документ є одним із найяскравіших явищ українського релігійного та національно-культурного руху кінця XVI ст.⁵ Практично поза увагою автора залишилась унійна програма польського короля та його оточення, як і унійні прагнення та настрої ієрархії Польської Церкви.

Ретельно простежено С. Плохієм конкретні передберестейські обставини розвитку унійної справи, особливо в частині з'ясування унійної політики Римської курії. Докладно викладено й перебування в Римі І. Потія та К. Терлецького. Проте й тут є ще чимало нез'ясованого. Так, наприклад, автор навіть не згадує „Договору латинського і руського духовенства“, укладеного К. Терлецьким у Кракові в лютому 1595 р., а також реакції на Берестейські артикули експертів апостольської столиці (папського богослова Х. Е. Сарагоси та секретаря канцелярії єзуїтського ордену П. Норреса). Аналіз цих значною мірою нових в історіографії матеріалів приводить до думки, що в Римі переговорів між представниками Руської Церкви і Римською курією не відбулось.

С. Плохій аналізує перебіг подій Берестейських соборів у жовтні 1596 р. Він має безумовну рацію, стверджуючи, що питання про кількість прихильників та противників унії в період Берестя ще не досліджене, а інформація про Берестейський уніатський Собор взагалі відсутня (хоч у монографії він стверджував, що Берестейський Собор є одним із найбільш вивчених в історіографії (Кн. 3.— С. 75).

Підсумком Берестейського Собору було утворення на місці однієї двох церков — Православної та Уніатської. Таким болючим і непростим було розв'язання проблем, що постали перед Українською Церквою в другій половині XVI ст. Причини розколу церкви автором спеціально не аналізуються. Можна лише припустити, що він обстоює думку про первинність серед сукупності таких причин ідеї регіональної унії, втілення якої не знайшло підтримки значної частини українсько-білоруського суспільства.

У цілому ж варто визнати, що, незважаючи на певні недоліки, концепція Берестейської унії у трактуванні С. Плохія є досить новаторською (згадана на

⁵ Див.: Тимошенко Л. В. Артикули Берестейської унії 1596 р. // Український історичний журнал.— 1996.— № 2.— С. 15—28.

початку рецензії його монографія вважається кращим переглядом теми в слов'янській історіографії).

Науково обґрунтованим та виваженим є навітлення історії українських церков у першій половині XVII ст., роки Хмельниччини та після неї. Історія церкви в XVIII—XIX ст. викладена О. Крижанівським (за участю В. Мордвінцева та Л. Пономаренко). Проблематика дослідження цих століть дуже різноманітна. Автор розглядає історію церкви на Правобережжі та Лівобережжі, церковну організацію Католицької, Греко-Католицької та Православної Церков, стан духовенства й чернецтва, монастирських селян, добродійну та культурно-освітню діяльність церкви та інше. Значною науковою новизною та добротністю позначені розділи з економічної історії церкви. Не беручись аналізувати наведений фактичний матеріал, дозволимо собі висловити декілька загальних зауважень. У розділі про міжконфесійну боротьбу на Правобережжі наприкінці XVII—XVIII ст. йдеться про експансію католицизму та утиски православ'я. Подібні ж процеси наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. проти українського християнства, на цей раз з боку московського православ'я, розглядаються у розділі „Одержавлення церкви“. Ураховуючи, що в цей період українське християнство та його основні конфесії зазнали безпрецедентного наступу з боку російського царизму та православ'я, внаслідок чого були насильно ліквідовані Греко-Католицька та Українська Православна Церкви, які було підмінено московським православ'ям з його русифікаторськими функціями, маємо підстави говорити про релігійно-політичну експансію Росії на українських землях. Наслідки цієї експансії даються взнаки і наприкінці XX ст., про що свідчить, зокрема, вживання у Православних Церквах України російської богослужбової мови.

Приковують до себе увагу розділи третьої книги з історії Греко-Католицької Церкви та з проблеми релігійності козацтва. Тут також подано цікавий та значною мірою новий фактичний матеріал. Проте дослідження зазначених питань не можна вважати вичерпаним, тим більше, що чимало дискусійних проблем залишаються відкритими. Так, зокрема, не все з'ясовано в питанні про ставлення окремих гетьманів до унії, особливо П. Сагайдачного, Б. Хмельницького та І. Мазепи⁶. Відомо також, що унію прийняли П. Тетеря (1658) та П. Орлик (1721). Визнання Уніатської Церкви зафіксовано 1670 р. в Острозькій угоді М. Ханенка⁷.

Закінчуючи рецензію, ще раз нагадаємо, що висловлені зауваження є радше причинами до капітальної історії Української Церкви, написаної шанованими авторами. За рецензованими дослідженнями можуть читатись спецкурси у вузах; воно, безсумнівно, стимулюватиме подальші історико-церковні пошуки. У цьому практична значущість та наукова вартість тритомника.

Леонід ТИМОШЕНКО

⁶ Див.: Соловій М. ЧСВВ. Як дивились українські гетьмани на унію // *Analecta OSBM.*— 1992.— Vol. XIV.— P. 309—313.

⁷ Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII ст. Матеріали Других Берестейських читань.— Львів, 1996.— С. 40.